

UOT 82-31

İLYAS ƏFƏNDİYEVİN ROMANLARINDA PSIXOLOGİZM XARAKTER YARADICILIĞININ DAŞIYICISI KİMİ

ZEYNALLI GÜNEL FAZİL qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim
gunel185@gmail.com

Açar sözlər: roman, qəhrəman, yazıçı, xarakter, psixologizm

Hər bir fərdin başqa insanlara oxşar ümumi cəhətləri olduğu kimi, digərlərindən fərqlənən, yalnız onun özünəməxsusluğundan formalaşan fərdi xarakteri də vardır. Fərdin xarakter tipinin psixoloji komponentlərinin açıqlanması əslində yazıçıdan intellektual və özünəməxsus üslubda dərin-dərin və mükəmməl yaradıcılıq bacarığı tələb edir və psixoloji baxımdan təhlilin, analizin özü intellektual analizin, davranışların, münasibətlərin, düşüncələrin özü kimi müəyyənləşir. Əsərin ruhunu, canını hərəkətə gətirən qəhrəmanların, obrazlar aləminin daxili-psixoloji vəziyyəti, onların yaşantılarıdır ki, bu da öz növbəsində bədii-estetik prinsip kimi özünə yer alan psixologizmin üzünə düşür. Görkəmli yazığımız İlyas Əfəndiyev romanlarında fərdin, xüsusilə də əsas qəhrəmanın psixologiyası, daxili aləminin ən dərin qatlarının işıqlandırılması, hiss və həyəcanının rəngarəng çalarlarla təsviri canlı və təbii şəkildə öz əksini tapmışdır. Ədibin romanlarında insan təbiətinin və xarakterinin psixoloji qatlarının və çalarlarının təsviri və açıqlanması üçün fərdin dünyaya və burada baş verən hadisələrə, proseslərə, acı və yaxud şirin həqiqətlərə, əsrarəngiz gözəlliklərə və yaxud eybəcərliklərə, insanların səmimiyyətlərinə və ya bədbinliyinə, onların müxtəlif xarakterli faciə və sevinclərinə olan davranışları, bu proseslərdəki psixoloji durumu tam süzgəcdən keçirib fərdin xarakterində yetkinləşmiş ali forması, bütövlükdə fərdin xarakter tipinin psixoloji dərinlikləri bu görkəmli yazığın sifəti özünəməxsus üslub tərzində açıqlanmışdır. İlyas Əfəndiyev qəhrəmanları özünün fərdi xüsusiyyətlərinə görə digərlərindən fərqlənirlər. Ustad ədibin romanları hər bir insanı ifrat dərəcədə düşündürür, insanı ətrafda baş verən hadisələri, ona qarşı olan münasibətləri, gözləri önündəki cərəyan edən prosesləri özünün tam süzgəcindən keçirməyə səsləyir, onun qəhrəmanları haqq-ədalət uğrunda mübarizənin önündə getməklə bərabər, öz səmimiliklərini, həqiqi xarakterlərini qoruyub-saxlamağı bacarırlar. “Söyüdlü arx”, “Körpüsəlanlar”, “Dağlar arxasında üç dost”, “Sarıköynəklə Valehin nağılı” romanlarında ustad sənətkar sözün dürr saflığına, az və lakonik olmaqla, şirinliyinə, bütövlüyünə, varlığına, möhtəşəmliyinə xüsusi önəm verməklə, öz qəhrəmanlarının mənəvi-psixoloji dərinliklərinə vara bilmiş və onların fərdi xarakter tipini çılpaqlığı ilə açıqlamışdır. Bu romanlarda hər bir obrazın daxili hiss və həyəcanları, onların ətraf hadisələrə münasibətləri, özlərinin cəmiyyətdəki sərgilədikləri davranışları, obrazların həyata və insanlara baxışı, psixoloji dərinliklərdən ustalıqla üzə çıxarılmışdır. İlyas Əfəndiyev Nuriyyə, Səlimə, Sarıköynək kimi obrazları şəxsiyyətin həyata fərdi düşüncə bucağından yanaşması, kütlə axını, kütlə psixologiyasına qarşı yeni əxlaqi dəyərləri ortaya qoymaqla digərlərindən fərqlənirlər. “Körpüsəlanlar” romanında Adilin xudpəsəndliyi, xarakterindəki sıxıntılar, dayazlıqlar Səriyyənin gözündən yayınmır və bu mürəkkəb situasiyadan o, Adillə birgə işləyən briqada yoldaşlarının saf əməllərini qiymətləndirə bilir, ərindən uzaqlaşaraq bu kollektivə bağlanır və özü üçün daha saf və mənəviyyətli bir həyat yolunu, sağlam tərzli cəmiyyətdə, insanlar arasında olmağı, halal əməyi dəyərləndirməyi üstün tutur. “Sarıköynəklə Valehin nağılı” romanında əsərin qəhrəmanları addımbaşı haqsızlıqlarla qarşılaşsalar da sınırlar, əyilmirlər, mübarizədən çəkinmirlər və ruhdan düşmərlər və nəticədə, onların bir-birilərinə inamı, sədaqəti, bağlılığı daha da artır, təmiz sevgiləri onların üzleşdikləri çətin həyat sınaqlarında hər

ikisinin mənəvi, həm də sarsılmaz dayağı olur. Həyat uğrunda mübarizə aparmaqda Sarıköynəklə Valehə Muradzadə kimi vicdanlı, dürüst biri yardımçı olur. Muradzadənin dilindən Valehə onun haqqında deyilmiş bu ifadələr bir şəxsiyyət kimi onun xarakterinin, fərdi xarakter tipinin psixoloji dərinliklərini açır və qabardır: “Qəribədir, elə bil ki, bu oğlan həyatın pislilikləri ilə əlbəyaxa olmaq üçün doğulmuşdur. Onun cəsurluğuna, təhqirə dözə bilməyən xarakterinə heyfim gəlirdi. Axı bizim vəzifəmiz yalnız qol çəkib maaş aldığımız işi yerinə yetirməkdən ibarət olsaydı, həyatımız çox cansıxıcı olardı. Həyatın mənası məhz dəyərli insanlarla münasibətdədir. Mən dəyərli insanlığı, birinci növbədə, ləyaqətli cəsərətdə, ləyaqətli igidlikdə görürdüm” [2, s.162]. Burada, qəhrəmanın fərdi xarakter tipinin əsas psixoloji çalarları: mübarizlik, cəsərtlilik, igidlik, səmimi olmaq, həyatda dürüstlüyü və sədaqətliliyi ilə hörmət qazanmaq, ədalətli olmaq, şəxsiyyətə və cəmiyyətə münasibətdə bütöv qalmaq, öz amalları – sağlam düşüncəli amalları uğrunda çarpışmaq, bu yoldakı çətinliklərdən qorxmamaq və s. ustalıqla qələmə alınmış və qəhrəmanın fərdi xarakter tipinin psixoloji dərinlikləri maksimum açıqlanmışdır. Qeyd edək ki, fərdi xarakter tipinin psixoloji dərinlikdə açıqlanması məsələləri İ.Əfəndiyevin romanlarında ayrı-ayrı qəhrəmanların obrazında böyük ustalıqla baxılmışdır. İlyas Əfəndiyevin “Dağlar arxasında üç dost” romanının əsas qəhrəmanı Səlimənin fərdi xarakterinin açılmasında böyük ədib incə çalarlardan və psixoloji yanaşmalardan yüksək səviyyədə istifadəyə nail olmuşdur.

Səlimə Qartallı dərə kimi mürəkkəb və çətin bir yerə düşməsinə baxmayaraq, geri çəkilmək barədə belə düşünmür, yenilik tərəfdarı kimi ortaya çıxan müqavimətləri bacarıqla sındırır, həm də insanları özündən incik salmadan bunlara nail olur. Səlimə daim qətiyyətlə çalışır, əzmkarlıq göstərir, yorulmur, dəyanətlilik göstərir, amma humanizmiyini də itirmir. Səlimə xaraktercə iradəlidir, eyni zamanda insanpərvərdir, humanistdir. Səlimənin Şahlara qarşı olan məhəbbətini və hisslərini cəsərtlə bildirməsi üçün böyük ədib onun xarakterini bu cür açıqlayır: “Doğrudur, mən qadınam... Lakin kim deyir ki, cəsəret, mərdlik yalnız kişilər üçün yaranmışdır! Zərif çiçəklər qayaları deşib günəş işığına çıxma bildiyi halda, mən niyə qorxmalıyam?! Niyə çəkinməliyəm?” [1, s.275]. İlyas Əfəndiyevin “Dağlar arxasında üç dost” romanında incə lirizm və dərin psixoloji tapıntılar üçün heç də təbiətə, insanın daxili aləminə, əsrarəngiz güşələrə baş vurmaqla kifayətlənmir. Böyük ədibin lirik komponentlərdən, bəlkə də, uzaq olan adi bir şəraitdə belə təsvir etdiyi ifadələrdə lirizm çalarları diqqət çəkir. Qartallı Dərədə heyvanlar aclıqdan korluq çəkdiyi bir vaxtda Şahların başçılığı ilə başqa arteldən gətirilən ota baxan kəndlilərin təsviri buna əyani misal ola bilər: “Kəndlilər, üzərini qar örtmüş kəhrəbə tək sapsarı ota qiymətli bir nemət kimi baxırdılar” [1, s.70].Və yaxud dərin psixoloji tapıntı baxımından və təsirlilik amilindən Şahlarla Səlimənin Qartallı Dərəyə nə üçün bu adın verilməsi ilə bağlı dialoqundakı məqamlar diqqəti cəlb edir: “Səlimə: -Qəhrəmanlığı keçdi göstərdiyi halda, niyə kənd Qartallın adına olub? Niyə “Keçili Dərə” deməyiblər, “Qartallı Dərə” deyiblər. Şahlar: -Çünki qartal məğlub olsa da, qartaldır” [1, s.72]. Böyük ədib Səlimənin Şahlara qarşı məhəbbəti və sevgisi barədə düşüncələrində qurucu və humansit Səlimə ilə yanaşı, sonsuz sevgi həsrəti və atəşi ilə alışıb yanan bir gəncin - sevən gəncin düşüncələrini dərin incə lirizimlə və psixoloji rənglərlə verə bilmişdir. Səlimə açıq-aşkar görürdü ki, Gülnisə xala heç bir vəchlə Şahlarla onun evlənməsini istəmirdi, ancaq Səlimə öz sevgisindən imtina etməli idimi? Səlimə: “Mən bu yollarda az qala donub ölmüşdüm... Mən bu qarlı yollarda həqiqi və böyük səadətə ilk atəşini hiss elədim. Mən bilirdim ki, bu atəş gec-tez məni yandıracaqdır. Lakin mən pərvanə kimi özümü o atəşə çırpmaqdan qorxmurdum. Bütün canlılara həyat və gözəllik verən günəş deyilmi?!” [1, s.119].

İlyas Əfəndiyevin “Sarıköynəklə Valehin nağılı” romanında bir-birini saf məhəbbətlə sevən gənclərin həyat eşqindən, həyat arzusundan doğan ülvə və təmiz arzularının, bununla belə, onların qarşılaşdıqları qanunsuzluqlara və haqsızlıqlara qarşı mübarizələrinin təsviri lirik-romantik çalarlarla və psixoloji elementlərlə verilmişdir. Görkəmli ədəbiyyatşünas B.Nəbiyevə görə: “Bir tərəfdən saf, təmiz qəlbli insanlar, onların, bəzən romantik vasitələrlə işıqlandırılan, ucalıqlara qaldırılan lirik-psixoloji aləmi, Sarıköynəklər, Valehlər dünyası, digər tərəfdən də həyatımızda hələ

də özünü göstərən və saf mənəviyyatlı qəhrəmanların idealları ilə ziddiyyət təşkil edən Məcidovlar, Yusifovlar mühiti diqqət çəkir” [5, s.93].

İlyas Əfəndiyevin “Geriyə baxma, qoca!” romanında da incə lirizmlə təsvirlər diqqəti çəkir. Adı “Eşşək bulağı” olmasına rəğmən, ilk baxışdan romantik hisslər və lirizmdən xəbər verməyən bir aura olmasına baxmayaraq, böyük ədib bu bulağın adını böyük coşğu ilə çəkdikən sonra incə lirizm koloriti ilə zəngin olan ifadələrlə oxucunu “Eşşək bulağı”nın məftununa çevirir, oxucu ofsunlanır: “Bulağın səhər işığında şəfəq saçıyan soyuq su qayadan çıxıb, muncuq kimi rəngbərəng xırda daşların üzərinə tökülərək yabanı yarpızların, nanələrin, baldırğanların arası ilə gedirdi” [3, s.118]. Və yaxud, Muradın dilindən: “Mən gülləri, çiçəkləri çox xoşlayardım, amma sarı güllər, sarı çiçəklər mənə soyuq, qüssəli hisslər təlqin edib, həmişə mənimlə olan kədərimi artırırırdı!” Ona görə mən Qarabulaqda, baxçamızda atamın əkmiş olduğu, sarı qızılgüllərdən nəinki dərməzdim, heç yaxınlarına da getməzdim [3, s.130]. Burada ədib Muradın psixoloji sarsıntılarını üzə çıxarmaq və obyektiv ifadə etmək üçün dərin psixoloji tapıntı kimi insanların şüurunda daim hüsr, üzüntü auralı kimi yer almış sarı gülün şüuraltı mənasından böyük ustalıqla istifadə edə bilmişdir.

M.İmanov yazır: “Psixologizm gerçəkliyi ədəbi-bədii əks etdirməyin üsul və prinsiplərindən biridir. Bu üsul və prinsip personajın daxili aləminin hiss-həyəcan, duyğu və düşüncələrinin ifadəsi şərtinə əsaslanır... Xarakteri hərəkətlərin və düşüncələrin təsviri ilə açmaq prinsipləri arasında başlıca fərq gerçəkliyin nə dərəcədə personaj qavrayışında təqdim edilib - edilməməsi ilə müəyyənləşir” [4, s.3]. Belə olduğu halda, şəxsiyyətin həyatda özünü realizasiya etməsi, bacarıq və ali keyfiyyətlərini reallaşdırma bilməsi yetkinləşmiş və artıq “mən”lə tanınan və qəbul olunan xarakterdə - fərdi xarakterdə açıqlanır, onun psixoloji çalarları üzə çıxarılır, insanlara və cəmiyyətə təqdim olunur.

İ.Əfəndiyevin romanlarında fərdin xarakteri və onun ətrafdakı insanlara, hadisələrə, cəmiyyətdəki proseslərə münasibəti bütövlükdə yetkin bir şəxsiyyətin – digərlərindən tam mənada fərqlənən fərdin münasibəti kimi obyektiv və səmimi görünür. O, insanların şüurunda və psixologiyasında baş verən təbəddülatı əks etdirməyə çalışsın, psixoloji ziddiyyət və çarpışmaları əsərlərin mərkəzi konfliktinə çevirən yazıçıdır.

Elmi yeniliyi: Bu istiqamətdə gələcək araşdırmalar üçün nəzəri mənbə kimi faydalı olar.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Psixologizm və xarakter probleminin öyrənilməsində, metodik vəsaitlərin hazırlanmasında istifadə etmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Əfəndiyev İ. Seçilmiş əsərləri: 7 cildə, V-ci cild. Bakı: ÇİNAR-ÇAP Nəşriyyat-Poliqrafiya müəssisəsi, 2002, 616 s.
2. Əfəndiyev İ. Seçilmiş əsərləri: 6 cildə. IV cild. Bakı, 1991, 421 s.
3. Əfəndiyev İ. Seçilmiş əsərləri, 6 cildə, 5-ci cild. Bakı: Yazıçı, 1985, 343 s.
4. İmanov M. Müasir Azərbaycan nəsrində psixologizm. Bakı: Elm, 1991, 116 s.
5. Nəbiyev B. Roman və müasir qəhrəman. Bakı: Yazıçı, 1987, 296 s.

РЕЗЮМЕ

ПСИХОЛОГИЗМ В РОМАНАХ ИЛЬЯСА ЭФЕНДИЕВА КАК НОСИТЕЛЬ ТВОРЧЕСТВА ПЕРСОНАЖЕЙ

Зейналлы Г.Ф.

Ключевые слова: роман, герой, писатель, характер, психологизм

Каждый человек – личность которая отличается от личности других людей, и формируется только своей уникальностью. Герои Ильяс Эфендиева отличаются своими индивидуальными характерами. В романах «Мостостроители», «Трое друзей за горами», «Сказка о Сарыкёйнек и Валех», «Не оглядывайся назад, старик» автор смог раскрыть моральные и психологические глубины своих героев и описал их индивидуальный характер. Его герои не отворачиваются от собственных

действий и убеждений, но, в то же время, борясь за справедливость, они способны сохранить свою искренность и истинный характер.

SUMMARY
PSYCHOLOGISM AS A CARRIER OF CHARACTER CREATIVITY
IN ILYAS AFANDIYEV'S NOVELS

Zeynalli G.F.

Key words: *novel, hero, writer, character, psychologism*

Every person has the personality of being different from the other people and is formulated only by the uniqueness. Heros of Ilyas Afandiyev is different of his individual characters. In the novels of “Bridgebuilders”, “Three friends behind the mountains”, “The tale of Sarikoynekh and Valekh”, “Don’t look back, old man” the author reveal the moral and psychological problems of their heroes and their own personal character. His heroes do not turn from their actions and beliefs, but keep up their sincerity and genuine character as well as go ahead in the struggle for justice.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	25.02.2019
	Son variant	27.03.2019